

A viszonyítás fontosságáról a várostörténeti kutatásban

A történetkutatás egyik legizgalmasabb mozzanata annak a módszernek a kiválasztása, amely a vizsgálandó források elemzéséhez a legcélszerűbbnek látszik és a legtöbb haszonnal biztat. Vannak esetek, amikor a módszert már előzőleg többször kipróbálták, máskor viszont a sajátos forráskörülmények a módszertan területén is egyéni vagy újszerű kezdeményezésre kényszerítenek. Jól lehet ebben a történeti kutatás egésze, ha úgy tetszik „lélektana” szempontjából oly fontos kérdésben most nem mélyedhetünk el, annyit feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a kutatási módszer kiválasztása nem lehet független a tudományág, illetve tágabb értelemben a társadalom mint kommunikációs közeg igényeitől. Ez határozza meg végeredményben a kutatás korszerűségét.

Történelmi tanulmány és kutatási módszer bonyolult összefüggéseit, problémáit azonban az esetek nagy többségében észre sem vesszük, mert figyelmünk a kész műben kibontakozó történeti valóság felé fordul, azaz lényegében a források és a reájuk támaszkodó interpretáció felé. Ritkán igényeljük annak az útnak az ismeretét, amely a forrásoktól az interpretációig vezet.

Az előttünk fekvő várostörténeti monográfia, amely Pest város társadalmát vizsgálja 1686 és 1696 között, az ilyen ritkább esetek közé tartozik.¹ Olvasásakor ui. nemcsak a téma köti le a figyelmünket, hanem az a mód is, ahogyan a szerző, Dümmerth Dezső, eljut az eredményekhez. Erre különben a bevezetésben maga hívja fel a figyelmet. A munkában a várostörténeti kutatások klasszikus nehézségével találkozunk ismét, amely a XIX. sz. második fele óta bénítóan nyomasztja a kutatót, hogy ti. képtelen „a várost”, mint egészet, tudatába befogadni. Ahogyan a feldolgozható források a jelenkor felé közeledve nagyságban és fajtában szaporodnak, úgy bonyolódik és ágazik szét a belőlük kihámozható valóság, miközben a téma keretei, mondhatni délibábként, változatlanul tisztáknak és világosaknak látszanak, hiszen továbbra is „a városról” van szó. Két megközelítés lehetséges tehát: vagy a város történetének hosszabb időszaka kerül áttekintésre (akár többszáz év), néhány kiemelt szempont alapján, vagy szűk időmetszetben, de maximális szélességben, „mélyfúrászerűen” mutatjuk be a várost, úgy, ahogyan azt Dümmerth teszi.

Elhhez számára a bázist a különböző forrástípusok alapján nagy munkával összeállított karterékrendszer adja, amely a tízéves időszakban felderített összes pesti lakos törzslapjait tartalmazza. Erről az alapról ágazhat szerteszt a komplex kutatási módszerrel végzett elemző és összegező munka, hogy azután kialakuljon a végeredmény, amely tökéletlen hasonlattal élve: Pest társadalmának „fényképe” a XVII. század végén. A könyv alapján fogalmat alkothatunk az

¹ Dümmerth Dezső: Pest város társadalma. 1686—1696. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1969. 308. l.

akkori pesti lakosság letelepedéséről, eredetéről, vagyoni és birtok-, illetve művelődési és családi viszonyairól. Megítélésünk szerint az így hozzáférhetővé tett ismeretanyag, a sokrétű és igen alapos ábrázolás, fontos hozzájárulás Budapest, illetve tágabb értelemben a magyar városok késő feudáliskori történetének feltárásához.

A könyv érdemeinek alaposabb méltatása helyett azonban legyen szabad inkább egy módszertani, sőt szemléletbeli problémára rámutatnunk. Ennek a Dümmerth Dezső könyvével kapcsolatban is felmerülő problémának lényege az, hogy — függetlenül az imént említett kétféle vizsgálati módszertől — a város-történeti kutatás ma már nem nélkülözheti a más példákkal való összehasonlítást. Bármely városról csak akkor lehet teljesebb képünk, ha bizonyos pontokon képesek vagyunk érzéklni a nagyságát, gazdaságának, társadalmi tagozódásának jellegét. Természetesen nem létezik abszolút érvényű mérce, amelynek alapján például a XVII. sz. végi Pest „fejlettségi foka” megállapítható lenne. Bizonyos relatív érvényű, de legalább az orientáció értékével bíró összehasonlításokat mégis feltétlenül el kell végezni az olyan átfogó művekben, mint Dümmerth Dezső könyve. Csak a viszonyításra alkalmat adó néhány fogódzó pont segítségével alakulhat ki az olvasóban reálisabb kép a város valódi helyzetéről. Kifogásunkat két konkrétum említésével támasztjuk alá: nem tudjuk meg a könyvből, hogy mekkora lehetett a város lélekszáma, illetve mekkora volt a fallal védett terület nagysága (a közölt alaprajznak pl. a léptékét sem ismerjük). A lélekszámra ebben a korszakban természetesen csak becsléssel lehet élni, ennek a módszerét azonban Paulinyi Oszkár a Garam vidéki bányavárosok esetében már bemutatta. Lélekszám és terület összefüggéseiből azután néhány olyan mutatószámot nyerhetünk, amelyek összevethetők más városok hasonló adataival. Egy ilyen összevetés még időben vagy térben messze eső helységek esetében is tanulságos. A lélekszámbecslés tekintetében ráadásul Dümmerth magyar viszonylatban páratlan helyzetben van. Családtörténeti kutatásai segítségével ui. kielemezhetette volna a városi háztartások átlaglétszámait a különböző társadalmi rétegekben, majd az 1696. évi adólajstrom alapján, amely a pesti háztartásfőket tartalmazza, reális megközelítéssel élhetett volna.

A pesti lakosság termelési-társadalmi tagozódása bizonyos pontokon szintén összevethető más városokéval. Elég csupán, ha a várostörténeti irodalomban Bücher óta használt kategóriákat alkalmazzuk. A lehetőség itt is adott, a könyv tekintélyes része kimerítően tárgyalja a foglalkozási viszonyokat. Mégsem kapunk világos választ arra a kérdésre, hogy a pesti termelési-társadalmi viszonyok milyen általánosan városi, milyen sajátosan magyar és milyen egyedi pesti jellemzőket mutatnak. Nem a teljesség igényével, inkább illusztrációként most elvégezzünk egy ilyen összevetést:

Küindulópontul Sopron választjuk, amelynek XVIII. sz.-i termelési-társadalmi viszonyait a Dümmerthéhez hasonló alaposággal Thirring Gusztáv mutatta be.² Többek között ismerteti az 1715. évi összeírás adatait. Bár ezt is felhasználhatjuk, az egyszerűség kedvéért vegyünk inkább alapul a város 1687. évi adókönyvének adatait, minthogy ez időben valamivel közelebb esik, s a Thirring által feldolgozott forráshoz képest alig mutat eltérést. Sajnos nem állapíthatjuk meg belőle az egyes foglalkozásokat űzők számát, csupán az iparáganként kirótt kereseti adó megoszlása olvasható ki belőle. (Ugyanez áll az említett

² *Thirring Gusztáv*: Sopron városa a XVIII. században. Népesedés és gazdaságtörténeti tanulmány. Sopron, 1939.

Thirring-féle forrásra is.) Ez is elég azonban ahhoz, hogy megvizsgáljuk az egyes fő ipari foglalkozási ágak arányait s bizonyos párhuzamokat vonjunk. Táblázatunk pesti oszlopa az iparúzó személyek számát és százalékarányát tartalmazza fő áganként, az összes iparág adatához (= 100⁰/₀) képest, míg a soproni oszlop az egyes iparágakra kivetett kereseti adó százalékos megoszlását mutatja az iparágakra kivetett kereseti adó összegéhez (= 100⁰/₀) képest.

	Pest, 1696		Sopron, 1687
	szem. sz.	%	ker. adó %-a
I. Vas- és fémipar	11	12,0	14,7
II. Fűtés világítás ip.	1	1,0	0,2
III. Szővőipar	4	4,4	8,0
IV. Bőripar	2	2,2	11,1
V. Faipar	12	13,2	10,8
VI. Élelmiszeripar	7	7,7	23,0
VII. Ruházati ipar	39	43,0	23,9
VIII. Építőipar	14	15,5	7,0
IX. Egyéb	1	1,0	1,3
	91 fő	100,0	100,0

Pesten 1696-ban 91 személy 30 különböző ipari foglalkozást képviselt, Sopronban 1687-ben összesen 67 ipari foglalkozást ismerünk. Minthogy az egyes iparágak között a középkorban kereseti lehetőségek tekintetében nem volt kirívó eltérés, a kereseti adó megoszlása nagyjából tükrözheti a személyi megoszlást is, de mindenképpen hitelesen mutatja az egyes iparágak egymáshoz viszonyított jelentőségét. A kétféle adattípus miatt természetesen Pest és Sopron összehasonlítása csak viszonylagos lehet, nem mélyedhetünk el túlzottan a párhuzamok keresésében.³

³ Sopron ipari foglalkozási struktúrája a XV. sz. közepe óta úgyszólván alig változott, s ez a körülmény módot ad néhány más várossal való összehasonlásra, ahol a vonatkozó adatok hasonló módon csoportosíthatók. Az alábbi táblázat, az iménti két oszloppal kiegészítve néhány XV. sz.-i várossal állítja párhuzamba Pest és Sopron ipari foglalkozási struktúráját. Ehhez persze kiegészítésül azt is hozzá kell tennünk, hogy az iparosság az összlakossághoz, illetve a mezőgazdálkodással, őstermeléssel foglalkozókhoz hogyan aránylik. A táblázatból hozzávetőleges kép bontakozik ki, mert pl. Sopronban az iparosok egy része árutermelési célokból is foglalkozott bortermeléssel:

	Pest, 1696	Sopron 1687	Sopron, 1458	Sopron 1458	Wrocław, 1403	Brno, 1365	Frankfurt, 1440	Ypern, 1431
	fő %	ker. adó fő	adó %	fő %	fő %	fő %	fő %	fő %
I.	12,0	14,7	8,8	11,7	18	15	12	3
II.	1,0	0,2	—	—	—	3	1	—
III.	4,4	8,0	9,1	9,7	21	15	13	68
IV.	2,2	11,1	10,0	6,9	8	9	13	3
V.	13,2	10,8	9,3	13,1	8	8	7	4
VI.	7,7	23,0	21,0	20,7	20	18	14	8
VII.	43,0	23,9	27,8	24,8	22	28	20	9
VIII.	15,5	7,0	8,9	10,3	3	4	12	5
IX.	1,0	1,3	5,1	2,8	—	—	—	—
	100,0	100,0	100,0	100,0	100	100	100	100

Annai azonban első rátekintésre is kiderül, hogy mindkét városban a szűkebb környezettel folytatott árucserére jellemző iparágak dominálnak, de Pest még ebből a szempontból is elmaradottabb, hiszen túlsúlyban van a közép- és szegényebb rétegeket ellátó ruházati ipar (7-féle foglalkozás, Sopronban 12-féle). Meglepően háttérben van az élelmiszer- és a bőripar, jelentősebb viszont az építőipar súlya. Mindhárom körülményt egyedi sajátosságok magyarázhatják (az építőipar súlyát pl. a meginduló újjáépítés). Nagyjából hasonló a vas- és fémipar, valamint a faipar helyzete. A középkor „dinamikus” iparága, a szövőipar, mindkét városban csekélyebb szerepet játszik.

E párhuzamok azonban csak akkor értékelhetők komolyabban, ha az ipari foglalkozások szerepét a városi lakosság teljes foglalkozási struktúrájának ismeretében próbáljuk szemlélni. Sopronban az ipari foglalkozásokra kirótt kereseti adó a teljes adó kb. 23⁰/₁₀-a volt, míg kb. 39⁰/₁₀-ot tett ki a szőlő- és földbirtokok adója, a fennmaradó rész házadó). A mezőgazdaság szerepe tehát jelentősebb. (Mindkét városra jellemző, hogy az iparosok egy része gazdálkodással is foglalkozott éppen a társadalmi munkamegosztás fejletlensége miatt. Pesten ezt jelzi különben az élelmiszeripar csekélyebb szerepe, foglalkozásainak kis száma is.) Az iparosság csekélyebb részaránya jellemző Pestre is. Az 1696-ban összeírt adófizetők megoszlása a következő:

háztulajdonos	192 fő
bérlakó	65 fő
napzámos	27 fő
nemes v. katona.....	36 fő
összesen	391 fő
ebből iparos	91 fő

Azaz mintegy 28⁰/₁₀ iparos. Ez az adat azt jelzi, hogy az iparosság súlya a város egészében Sopronhoz viszonyítható ugyan, másrészt viszont csak feleannyi ipari foglalkozást üztek, a környék számára termeltek, ráadásul mezőgazdálkodást is folytattak. Ebből a szempontból Pest a mezővárosiszinthez állott közelebb.

Miként Dümmerth is hangsúlyozza, a város mezőgazdasági viszonyai, a rossz talaj, a török hódoltsági korszak és a háborúk következményei miatt nem lehettek különösebben kedvezőek, nem szolgálhattak pl. az árutermelés jelentős alapjául mint a soproni szőlők. Jórészt ezért is lehetett a munkamegosztás Pesten a soproninál is fejletlenebb. Volt azonban egy olyan tényező, amely sajátos fejlődési lehetőséget rejtett magában, s amely Pestnek az Árpád-kor óta különleges jelentőséget adott. Ez kedvező földrajzi és forgalmi helyzete volt. 1696-ig Dümmerth 10 fogadóst, 16 kocsmárost és serfőzőt, 20 fuvarost és hajóst derített fel, akik a kereskedőkkel együtt (1696-ban 7 fő) bizonyítják, hogy a város

Az összes adófizetőből	iparos %	őstermelő %
Sopron 1458	kb. 22	
Wroclaw	72	3
Brno	62	3
Frankfurt	73	13
Ypern	74	—

(Az adatok Szűcs Jenő, Fügedi Erik, Mendl, Bücher, Pirenne után.)

egyik fő sajátosságát ebben a körülményben kell látnunk. Ehhez járult Pest másik sajátossága: a vármegyei, valamint az állami és a katonai igazgatásban betöltött szerepe.

Összefoglalva: ebben a nagyértékű könyvben, amely többévi szívós és minden felbukkanó részletre kiterjedő alapos munkával készült, a módszer a források adta lehetőségekből kiindulva, de egyedül *induktíve* került kidolgozásra. Amikor a szerző az általa választott módszert a további kutatások figyelmébe ajánlja, ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy a teljességre törekvés velejárója az eredmények térbeli elhelyezése. Ez másszóval a viszonyítást, a nagyobb összefüggéseket jelenti.

Granasztói György